

Biologizácia kultúry alebo môže Dawkinsova predstava mému objasniť evolúciu kultúry?

MAREK SUWARA

Filozofická fakulta Jagelonskej univerzity, Krakov

Marek Suwara (1957) je fyzik a filozof vedy, autor viac než štyridsiaticich článkov vo vedeckých časopisoch, knižných vydaniach, ako aj konferenčných zborníkoch, siahajúcich od fyziky cez filozofiu vedy až po filozofickú reflexiu kognitivistiky. Od roku 1989 pôsobí ako vedecko-didaktický pracovník Inštitútu filozofie na Filozofickej fakulte Jagelonskej univerzity. Je členom Poľskej kognitívnej spoločnosti.

Prednáška odznela v ÚSvL SAV 9. 6. 2010.

ABSTRAKT

Cieľom tejto prednášky je kritické preskúmanie „memetiky“ ako teórie objasňujúcej aspekt historického rozvoja kultúry. Vychádzam v nej z práce R. Dawkinsa, ktorý sa pokúsil uchopiť rozvoj kultúry v kategóriách evolúcie. Podľa neho sa analógie s biologickou evolúciou môžu týkať viacerých oblastí, z ktorých jednu časť tvorí aj kultúra. Na tomto základe sformuloval hypotézu existencie kultúrneho mému a rozvinul ju v memetickej koncepcii kultúry. Mémy sú informačné jednotky umiestnené v mozgu, pričom jednotlivé literárne, hudobné a iné umelecké diela a zručnosti sú manifestáciami týchto mémov. Memetická koncepcia kultúry však môže odôvodniť svoju adekvátnosť, len ak určí vzťahy medzi biologickými a kultúrnymi pojmami. Pokusy o určenie týchto vzťahov sa stretávajú s rôznymi problémami. Memetika má mnohé prednosti, ale vyvoláva i kritiku a nastoľuje množstvo sporných otázok. Na druhej strane však otvára perspektívu opätovnej unifikácie humanistiky a prírodovedy, čím nás vracia k jednote charakteristickej pre obdobia gréckej filozofie. Moja prednáška sa pokúsi niektoré z pojmov memetiky a diskutovaných otázok osvetliť alebo zdôvodniť.

ÚVOD

Uplynulo už viac ako tridsať rokov, odkedy prišiel R. Dawkins s hypotézou existencie kultúrneho mému, zverejnenou v knihe *Sebecký gén* (The Selfish Gene 1976, Sobecký gén 2003). Samotnú myšlienku evolúcie kultúry, prebiehajúcej analogickým spôsobom ako biologická evolúcia, si však už predtým všimli aj iní vedci. O evolučných obdobiach vo vývine vedy písal Thomas Kuhn (1968), zatiaľ čo Konrad Lorenz podporoval lamarckovskú koncepciu evolúcie kultúry (1977). V rámci objasňovania zmien v kultúre sa čiastočne adaptovali aj určité prvky darwinizmu, ako napríklad

prirodzený výber – príkladom môžu byť názory K. Poppera (1997). Myšlienka uchopiť rozvoj kultúry v kategóriách evolúcie nie je teda v žiadnom prípade nová. Je dokonca možné, že samotný Darwin mohol prevziať myšlienku evolučného vývoja druhov zo spisov Sira Williama Jonesa, filológa, ktorý skúmal jednotný pôvod indoeurópskych jazykov (1786). Avšak podrobnejšia analógia berúca do úvahy ten aspekt biologickej evolúcie, ktorý priniesla genetika, je výsledkom až posledných dvadsiatich piatich rokov. Tento výskum sa dodnes neskončil, stále čaká na vedcov, ktorí by ho dovedli do stavu umožňujúceho novú syntézu humanistiky ako vedy.

Darwinovský prístup k vysvetľovaniu zmien v kultúre sa zdal logickým dôsledkom využívania analógie biologickej evolúcie v kultúre. Tak, ako genetika obohatila dnešné chápanie darwinovskej evolúcie, koncepcia mému je v súvislosti s kultúrou pokusom hlbšie pochopiť evolúciu v tejto oblasti ľudskej aktivity. Cieľom mojej prednášky bude teda kritické preskúmanie „memetiky“¹ ako teórie, ktorá objasňuje rôzne aspekty historického rozvoja kultúry.

DAWKINSOVA NEBEZPEČNÁ MYŠLIENKA

V roku 1976 Dawkins v knihe *Sebecký gén* postuluje, že analógie s biologickou evolúciou sa môžu týkať viacerých oblastí, z ktorých kultúra tvorí len jednu časť. Tvrdí, že „darwinizmus je príliš veľkou teóriou, aby sme ju obmedzovali len na úzku oblasť génu“. Mechanizmy evolúcie a rozmanitosti, ktoré sú identické s biologickými, majú podľa jeho názoru platiť pre akékoľvek „replikátory“, pričom tie spomedzi nich, ktoré zodpovedajú za kultúrnu rozmanitosť, navrhuje pomenovať „mémami“. Podľa neho sú „mémy“ rovnako ako gény sebecké, t. j. vopred nastavené na vlastné prežitie v určitom kultúrnom prostredí. Dawkins si myslí, že mémy sú informačnými jednotkami umiestnenými v mozgu, zatiaľ čo literárne a hudobné diela a zručnosti sú prejavmi týchto mémov. Podľa neho existujú dva typy fenotypových efektov: buď využívajú nositeľov na sebazmnožovanie alebo na vplyv na vonkajší svet, čo v konečnom dôsledku vplýva na šancu prežitia mému. Činiteľmi, ktoré rovnako ako v biológii zohrávajú rozhodujúcu úlohu, sú čas života, plodnosť alebo vernosť kopírovania. Najmä plodnosť je neobvyčajne dôležitým činiteľom. Podľa Dawkinsa sa selekcia realizuje na základe atraktívnosti daného mému pre ľudský mozog. O nej zase rozhoduje tak štruktúra ľudského mozgu, ako aj „penetrovateľnosť“ mému v rámci kultúrneho prostredia.

Ak chce memetická koncepcia kultúry odôvodniť svoju adekvátnosť, musí – ako každá analógia – určiť vzťahy medzi biologickými a kultúrnymi pojmami. Iba samotná hypotéza existencie niečoho takého ako mém nestačí. Mémy treba v kultúre identifikovať, odôvodniť ich stálosť a ukázať, že fungujú v podstate analogickým spôsobom ako gény v biológii. Ako vyplynie z ďalších úvah, pokusy o určenie podobných korešpondencií sa stretávajú s problémami rôzneho charakteru. Avšak predtým, ako prejdeme ku kritickým úvahám, venujme pozornosť potenciálnym prednostiam memetiky.

ZÁKLADNÉ PREDNOSTI MEMETIKY

Pri analýze predností Dawkinsovho prístupu možno rozlíšiť jednotlivé štádia evolučno-memetickej interpretácie. Zatiaľ čo niektoré prvky kultúry by sa dali objasniť prostredníctvom všeobecných zásad evolúcie (nie nevyhnutne darwinovského typu), iné by umožnili nahliadnuť do hlbinejšej štruktúry ľudskej kultúry podobným spôsobom, akým genetika preniká do štruktúry biologickosti človeka a iných druhov.

Základné prednosti evolučného prístupu súvisia najmä s otázkou vysvetľovania historického rozvoja kultúry. Teória evolúcie, objasňujúca dynamiku zmien aj rozmanitosť ciest vývoja, sa v biológii prejavila neobyčajnou silou. Vysvetlenie rozmanitosti kultúry na makroúrovni (rôzne druhy kultúr) ale aj mikroúrovni (rôznorodosť javov v rámci danej kultúry) je teda hlavnou prednosťou evolučného prístupu. Dôležité je aj to, že teória evolúcie poskytuje jednotnú schému, ktorá objasňuje vzájomné pôsobenie neraz veľmi rôznorodých prvkov kultúry. Samotná myšlienka zjednotenia opisu rozvoja vedy, literatúry a umenia sa stretla s nemalým odporom. Ako dosť sarkasticky poznamenáva C. P. Snow (1999), odlúčenie humanistiky od prírodovedy, ktoré je charakteristické pre kultúrne rozvrstvenie, podnecuje veľa humanistov na jednej a prírodovedcov na druhej strane, aby udržiavali tézy o doslova kultúrnej odlišnosti týchto oblastí. Dokonca ani apel E. O. Wilsona za špecifické uzmiernenie (2002) situáciu zásadne nezmenil, keďže tento autor pripisuje vo sfére kultúry významnú úlohu biologickému determinizmu, pričom fungovanie evolučných mechanizmov v rámci samotnej kultúry nedoceňuje.

Prednosť darwinovského prístupu ku kultúre spočíva predovšetkým v tom, že upúšťa od teleologického obrazu a jeho náhrady – determinizmu. Hoci štatistický, nie jednoznačný charakter tohto determinizmu neumožňuje prognózovať budúcnosť rozvoja kultúry – rovnako ako sa nedajú stanoviť precízne prognózy biologickej evolúcie, štúdium kultúry založené na darwinovskej koncepcii evolúcie môže využívať rovnaké zásady interpretácie, aké sa osvedčili v oblasti prírodných vied. Je to dôležité najmä v časoch, keď sa usilujeme vysvetľovať rôzne aspekty psychiky, vrátane tvorivých schopností človeka, nie na základe metafyzických východísk, ale skôr s ohľadom na ľudskú mentalitu a na jej materiálny základ – mozog.

Na tomto mieste by možno bolo užitočné poukázať na spor medzi zástancami tézy o lamarckovskom type evolúcie kultúry a zástancami konzekventného darwinizmu. Tí prví, ktorí poukazujú na relatívnu trvácnosť vlastností získaných prostredníctvom kultúry, sú náchylní k spochybňovaniu kultúrneho darwinizmu.² Problém očividne spočíva v určitom zmiešaní pojmov. V biológii sa vlastnosti získané druhom v istom zmysle „dedia“, sú „zdedené“, prinajmenšom v zmysle štatistickej prevahy počtu jednotlivcov voči tým, ktorí majú túto vlastnosť. Avšak podobné „dedenie“ sa odohráva **na úrovni druhu, nie jednotlivca**. Trvácnosť pozorovaných vlastností získaných prostredníctvom kultúry nehovorí nič o ich dedení na úrovni kultúrneho jednotlivca. Pri pozorovaní kultúry si možno ľahko pomýliť identifikáciu ekvivalentu biologického druhu a jednotlivca v kultúre a zdá sa, že práve to je základnou príčinou kritiky kultúrneho darwinizmu.

Ešte dôležitejšou prednosťou konzekventného darwinizmu pri vysvetľovaní spoločenských javov je odmietnutie nutnosti popperovského „tretieho sveta“. Popper sa

vo svojej koncepcii rozvoja vedy či kultúry v skutočnosti usiluje vziať do úvahy princíp prirodzenej selekcie, lenže ako jediný spôsob objektivizácie tohto rozvoja predstavuje veľakrát spochybňovanú hypotézu o existencii tzv. „tretieho sveta“, v ktorom rozvoj vedy asymptoticky smeruje k pravde o svete. Popper si neuvedomil, že evolúcia vôbec nevyžaduje (v absolútnom zmysle) pravdivé poznanie sveta – a to je asi najväčším omylom tohto filozofa. Treba však poznamenať, že darwinovský spôsob interpretácie podkopal – zdôrazňujem, že **nezávisle od svetonázorového postoja** – veľa rozšírených názorov na to, čo je nevyhnutné pre úspech kultúry. Najviac to pocítila veda, kde ešte aj dnes vo vedomí vedcov zohráva dôležitú úlohu názor, že jediné správne poznanie môže priniesť technologická efektívnosť. Posledné zistenia evolučne orientovaných kognitivistov ako napríklad Donalda Hoffmana (2009) poukazujú na to, že biologická evolúcia preferuje riešenia, ktoré poskytujú približný, nie verný obraz reality. Biologická funkcia vhodnosti je len lokálnym maximom prispôsobovania pri zohľadnení námahy spojenej rovnako s omylmi, ako aj s ich elimináciou. Podobné dianie musíme očakávať vo sfére celej kultúry.

Ako vidíme, optimalizácia v kultúre sa môže odohrávať aj vtedy, ak nemá stanovený cieľ, akým je pravda alebo krása. Bolo by užitočné poukázať aj na názory P. Feyerabenda a jeho koncepciu kultúrnych tradícií. Z perspektívy memetickej koncepcie kultúry mal Feyerabend pravdu, keď tvrdil, že podobné tradície ako veda alebo náboženstvo sa rozvíjajú vlastnou cestou, upevnenou spoločnou praxou. Správne tiež odmietal kultúrne rozlíšenie pozície vedy, pretože charakteristickou vlastnosťou evolúcie je absencia hierarchizovania druhov, ktoré sa dobre prispôbili svojmu prostrediu.

Ďalšou prednosťou darwinizmu pri charakterizácii kultúry je sankcionovanie omylov ako zdrojov tvorivých aktov. Omyly kopírovania biologickej DNA sú totiž príčinou nielen letálnych, ale i „tvorivých“ mutácií, ktoré vedú ku vzniku nových druhov. Presne tak sa v danej kultúrnej epoche „exotické“ (ba dokonca hodnotené ako chybné) názory, umelecké techniky, či literárne formy neraz stali zárodkom nových trendov. Odhalenie tvorivej úlohy „omylov“ či skôr kultúrnych mutácií umožňuje na druhej strane objektivizovať otázku tvorivosti, ktorá sa kvôli nedostatku zodpovedajúceho filozofického odôvodnenia často odsúvala do psychológie.³ Darwinovský obraz evolúcie vedy alebo širšej kultúry umožňuje zladiť subjektívny charakter tvorivého myslenia s intersubjektívnym charakterom hodnotenia vzniknutého kultúrneho „produktu“, či dokonca s „objektívnym“ prispôbením realite, ako by to chcela vidieť filozofia vo vzťahu k vede. Úplné vysvetlenie tvorivej úlohy omylov v kultúre je však už poslaním memetiky.

Základné prednosti memetického prístupu ku kultúre pripomínajú vklad genetiky do teórie evolúcie. Téza o obsiahnutí „hlbokej“ štruktúry kultúry jednotným postupom spôsobuje, že namiesto rôznych vysvetlení (špecifických napríklad pre literatúru alebo vedu) hľadáme rovnaký základný element zodpovedný za evolučné zmeny; čiže, ako to formuluje Dawkins, základnú jednotku kultúrnej informácie. Tento prístup sa v konečnom dôsledku môže stať základom novej syntézy vedy a humanizmu ako na makroúrovni, tak aj na úrovni zahrňujúcej dominujúce trendy danej kultúrnej epochy. Hoci viacerí vedci považujú túto novú syntézu za nevyhnutnú, usku-

točniť by ju bolo iba veľmi ťažko, ak by sme skúmali možnosť jej vzniku na makroúrovni, t.j. na úrovni diel alebo metód používaných v oboch oblastiach. Vplyv rovnakých filozofických ideí súbežne na vedu i na krásnu literatúru by mohol predstavovať dobrý príklad pôsobenia, ktorého podklad sa nachádza v hlbinejšej štruktúre kultúrnych mémov. A pokus zviditeľniť kultúrne mémy a modalities ich pôsobenia by umožnil pochopiť obidva typy tvorivej aktivity človeka lepšie ako doteraz. Memetika ďalej umožňuje objasniť analogické objavy, analogické vynálezy v technike alebo analogický vznik podobných umeleckých foriem v rámci tak rozličných ako i príbuzných kultúr, ktoré sú založené na rovnakom méme alebo skupine kultúrnych mémov. Následne umožňuje aj odlišiť tieto formy od iných, ktorých podobnosť vychádza len z podobnosti kultúrneho prostredia, v ktorom vznikli. Určité pokusy v tejto oblasti vo vzťahu k vede už urobil autor tejto štúdie spolu s J. Płazowskim (2003). Jav cyklického návratu určitých kultúrnych tendencií tiež možno vysvetliť vznikom špecifického váhania okolo bodu rovnováhy medzi súbormi mémov. Ako príklad tu môže poslúžiť dionýzovsko-apolónsky cyklus v literatúre alebo dynamicky sa meniacia prevaha platónskej alebo aristotelovskej metafyziky v základoch vedy. V tomto kontexte by pozornosť venovaná stabilným prvkom v opakovaní idúcich po sebe určite znamenala prvý krok v smere identifikácie kultúrnych mémov.

ZÁKLADNÉ PROBLÉMY MEMETIKY

Hlavné problémy, s ktorými sa memetika stretáva, súvisia s relatívne nejasným rozlíšením základných zhôd medzi prvkami memetickej a biologickej evolúcie. Okrem rôznych prekážok psychologickéj povahy, ako napríklad strach pred determinizmom v oblasti, ktorú sme doteraz považovali za sféru autonómie ľudského ducha, alebo inak iracionálne presvedčenie o špecifickej neopakovateľnosti tvorivých činov, tu existujú reálne problémy filozofickej či dokonca prírodovednej podstaty. Súpis problémov, ktoré by bolo treba vyriešiť v oblasti filozofie, siaha od reprezentácie pojmov v mysli človeka cez definovanie poňatia samotnej informácie až po samotnú otázku vzťahu tela a mysle. Kompletne predefinovať spoločenské alebo kultúrne pojmy sa doposiaľ nepodarilo a nemožno vedieť, či sa podobného predefinovania vôbec dočkáme. Niektorí autori majú dokonca pochybnosti o opodstatnenosti vytvárania určitej biologicko-kultúrnej analógie. Príkladom môže byť vyhlásenie S. Blackmoreovej: „Je nutné si zapamätať, že aj keď gény a mémy sú rovnakými replikátormi, z každého iného hľadiska sa od seba líšia. Nemusíme a nie sme povinní predpokladať, že pojmy z biologickej evolúcie sa dajú na memetickú evolúciu preniesť ľahko. Keď na to zabúdame, narážame na problém...“ (Blackmoreová, 2002, s. 106).

Ani otázka napojenia kultúrnej evolúcie na biologickú nebola okrem sľubných argumentov v oblasti sociobiológie dostatočne preskúmaná (Wilson, 1991). Odráža sa to v diskusii o otázke genézy mémov. Názor, ktorý predstavuje Wilson, že kultúra sa udržuje prostredníctvom genetickej podmienenosti biológie človeka – inými slovami metafora „genetickej línie“ – je čoraz častejšie spochybňovaný. Počiatky vzťahu medzi biologickou a kultúrnou evolúciou spadajú do obdobia, v ktorom obidva spôsoby evolúcie vystupovali spolu, t. j. ďaleko pred poznaným obdobím kultúry. V tom čase musel paralelne nastúpiť vývin kultúrneho mému rovnako ako nástroj, ktorý by

ho bol schopný pretvárať – mozog. Príklady nájdeme v argumentácii S. Blackmoreovej, ktorá tvrdí, že hoci spočiatku sa mozog vyvíjal výlučne pod tlakom prispôsobenia sa riešeniu problémov spojených s prežitím, zrod osobitého „apetitu na mémy“ a schopnosti nasledovať zásadne zmenil situáciu, pretože k biologickej spôsobilosti pridal kultúrnu spôsobilosť. Navyše podľa Blackmoreovej sa práve mémy stali rozhodujúcimi pri určovaní rozvoja spomenutého orgánu na kopírovanie ideí.

Na tomto mieste bude užitočné venovať krátku úvahu úlohe jazyka v mechanizmoch „kopírovania“ kultúrnych memplexov. Objavenie sa jazyka, ktorý umožnil abstrakciu v polohách ďaleko posunutých od materiálneho konkréta v literatúre a vo vede, zásadne zmenil kvantitatívnu stránku napodobňovania. Jazyk totiž dovolil predstaviť svet vo forme informácie, podliehajúcej široko chápanému spracovaniu – logickému, gramatickému, atď. Spolu s objavením sa písma zahrnula otázka stabilizácie kultúrnych mémov okrem mozgov účastníkov kultúry (t. j. spôsobom trvajúcim neraz celé tisícročia) takú širokú oblasť kultúry, že ju možno v podstate stotožniť s jej úplným celkom. Dnes predsa niektoré výtvary materiálnej kultúry poznáme výlučne z jazykových opisov, keďže originálne diela už v materiálnej forme neexistujú. Aj transfer mémov získal vďaka jazyku nezvyčajne produktívny nástroj množovania spomínaných memplexov, ktorý je zároveň odolný voči vnútornej poruche. Jazyk umožnil aj špecifickú „technologizáciu“ najdôležitejšieho vynálezu ľudstva v oblasti transferu kultúry – školy. Inštitucionalizovaná forma transferu mémov umožnila nielen ich veľmi efektívne stabilizovanie, ale aj ich nezvyčajne veľké rozšírenie. Kultúra sa odráža v jazyku. Téza o rozhodujúcom vplyve jazyka na interpretáciu a skúmanie sveta podľa Sapira a Whorfa, ako aj podľa názorov nemeckých jazykovedcov a filozofov, poukazuje na špecifickú úlohu jazyka pri tvorbe a uchovávaní kultúry.⁴ S istým rizikom teda môžeme vyvodiť záver, že vzdelávanie a výchova plnia v kultúre podobnú úlohu ako RNA v biológii.⁵ Výchova a vzdelávanie slúžia na stabilizáciu objavujúcich sa, kultúrnym výberom vopred vyselektovaných novinek, a súčasne majú, najmä v inštitucionálnej forme otvorenej pre všetkých účastníkov kultúry, všeobecne rozhodujúci vplyv na replikáciu mémov. Rozširovanie zase pôsobí priaznivo na možnosť ďalšieho spracovania, čím sa zväčšuje možnosť vzniku kultúrnych mutácií, z ktorých niektoré sa prejavujú ako tvorivé a po spracovaní do didaktickej formy podliehajú ďalšej kultúrnej stabilizácii. Neustále zrýchľovanie rozvoja kultúry, ktoré pozorujeme, vďačí za svoju existenciu práve tomuto mechanizmu.

Ako sme spomínali, tým, že sa jazyk napokon stal nástrojom pretvorenia sveta na informáciu, umožnil nezvyčajne efektívne bádanie kultúry v rámci nej samotnej. Rozličné filozofické, literárne a vedecké analýzy otvorili cestu k svojskému sebachápaniu kultúry, pričom spôsobili, že subjektom kultúry, ako to bude spomenuté neskôr, sa mohla stať spoločnosť jednotlivcov a nie jednotlivcov.

Uvedené kultúrne aspekty sú tiež zdrojom problémov objavujúcich sa pri memetickej analýze kultúry. Základné problémy memetiky sú trojakého druhu a budeme o nich diskutovať v poradí podľa zvyšujúceho sa stupňa zložitosti analyzovaného javu.

1. Po prvé sú to problémy s identifikáciou základných prvkov biologickej analó-

gie, ako napríklad mémy, jednotlivec – subjekt kultúry alebo ekvivalent DNA. Problém s presnou identifikáciou tu má mimochodom svoje odôvodnenie v absencii histórie prvopočiatkov fenoménu kultúry. Kultúra sa chápe len v jej historicky zdokumentovanom období, t. j. nie ďalej ako niekoľko storočí dozadu. Zatiaľ čo biologické organizmy s najjednoduchšou stavbou sú stále dostupné v podobnej forme ako spred miliónov rokov, dostupnosť kultúrnych artefaktov siahajúcich do počiatkov tejto aktivity človeka je obmedzená. Z tejto perspektívy by náležitá identifikácia kultúrneho mému a ekvivalentu DNA kultúry bola objavom na úrovni toho, čo dosiahli Crick a Watson, keď objavili špirálovú štruktúru DNA.

Mém

Autor koncepcie kultúrneho mému Richard Dawkins umiestňuje mém do mozgu človeka a ako príklad mémov uvádza idey, vetné frázy, súbory zvukov, módy alebo vedomosti. Zdôrazňuje aj autonómnosť mémov vo vzťahu k biologickým génom a poukazuje na skutočnosť, že mémy nemusia podporovať biologický úspech, ale „zaujímajú ich“ najmä kultúrny úspech, ktorý spočíva v ich rozšírení. O niečo subtilnejšia a bližšia súčasnému stavu vedy je analýza Susan Blackmoreovej. Vo svojej knihe *Stroj mémov* (*The Meme Machine*, 2000) postuluje chápanie mémov nielen ako prostej analógie k biologickým génom, ale aj ako špecifického typu univerzálneho „replikátora“,⁶ ktorého príkladom je taktiež biologický gén. Ako replikátory musia mémy podliehať zmnožovaniu, ku ktorému dochádza vďaka napodobňovacej schopnosti. Selekcia sa potom deje vzhľadom na napodobňovaciu schopnosť, pričom vernosť napodobňovania je jedným z rozhodujúcich kritérií. Kopírovaniu môže podliehať akýkoľvek element kultúry: zvyky, vedomosti, povesti a iné typy informácií. Podľa Blackmoreovej kopírovaniu nepodliehajú jednotlivé mémy, ale celé skupiny mémov, tzv. memplexy.⁷ Vyššia účinnosť kopírovania zložitých štruktúr pri stabilizácii produktívnych riešení bola zistená už v biológii. Tak ako pri každom kopírovaní aj tu však môže dôjsť k „omylom“ a niektoré môžu byť smelo považované za tvorivé omyly. Podľa Blackmoreovej memetická evolúcia v súčasnosti dominuje nad biologickou, príkladom čoho môže byť väčšia atraktívnosť ľudí s vyšším kultúrnym statusom nad tými, ktorí disponujú svojou prevahou vo sfére čisto fyzickej. Schopnosť napodobňovania, ktorú tak uznávame vo vzdelávaní, je nielen biologicky, ale i spoločensky oceňovaná.

Zatiaľ čo však identifikácia génu v biológii je relatívne ľahká, mém sa doteraz vyhýba jasnému rozpoznaníu. Možno poukázať na „fenotypové“ príklady, ktoré podliehajú uchovaniu (napríklad staré zvyky stále prítomné v súčasnej kultúre) alebo eliminácii (zabudnuté zvyky, odmietnuté vedecké teórie, zastarané módy, bez stopy strategické literárne diela), ale v tom, čo je dostupné, iba ťažko špecifikovať dawkinsovskú základnú informačnú jednotku. Najľahšie by to určite bolo vo sfére matematiky alebo jazykovedy – aspoň pokiaľ ide o mémy zodpovedné za jazykový výraz kultúry. Dôvodom je tu relatívna jednoduchosť výskumu na jednej strane a takmer bezprostredne informatický charakter oboch oblastí na strane druhej. Z očividných príčin nezískame plný prierez mémov zaangażovaných v týchto oblastiach – konkrétne mémy zodpovedné za filozofické základy sa môžu čiastočne vymykať analýze. Napriek tomu je podľa autora tejto štúdie užitočné toto úsilie vynaložiť.

Na začiatku by sa mali hľadať spoločné črty v rôznych formách kultúrnych výrazov a to vo všetkých sférach, zahrňujúcich literárny výraz i štruktúru tohto výrazu. Bude možno nevyhnutné siahnuť do sfér, ktoré doteraz žiarlivo strážila psychológia, ako napríklad intuícia, jednak vrodená (odôvodnená geneticky), jednak získaná v styku s kultúrnym prostredím. Často to znamená prehodnotiť ustálené filozofické klasifikácie. Týka sa to najmä oblasti filozofie jazyka. Nemožno totiž pokračovať vo výskume jazyka výlučne synchronnou metódou, ktorú odporúčal Ferdinand de Saussure, zachytávaním stálych prvkov, opakujúcich sa nezávisle od časových zmien. Naopak, evolúcia jazyka je jedným z najzaujímavejších príkladov evolúcie kultúry. „Zmrazovanie“ jazyka v jeho aktuálnej podobe znamená, že ho považujeme za akoby „daný zhora“ v hotovej podobe sugerujúcej jeho vrodenný charakter. A predsa každému bádateľovi je jasné, že evolúcia jazykovej komunikácie musela byť prepojená s biologickou evolúciou jednak rečových orgánov, jednak prvkov štruktúry mozgu zodpovedných za jazykovú kompetenciu našich prapredkov. Filozofické rozlíšenie medzi tým, čo je vrodenné, a tým, čo je získané, je prinajmenej ťažké, ale z hľadiska kultúry sa rozdiel medzi vrodenným a získaným v kontakte s kultúrnym priestorom stáva menej dôležitým.

Fenotyp – jednotlivec – subjekt kultúry

Začnime citátom:

Kultúrnym ekvivalentom genotypu je reprezentácia mému v myslí, zatiaľ čo analógiou fenotypu je jeho implementácia, forma, akú nadobúda, keď je vyjadrený alebo komunikovaný vo forme konania alebo vokalizácie. Implementácia transformuje (mení) mém, pričom inkorporuje syntaktické vlastnosti charakteristické pre kanál, ktorým je mém prenášaný (Gabora, 1997, s. 6).

Uvedený citát obracia pozornosť na dôležitý rozdiel medzi biológiou a kultúrou. V biológii je fenotyp jednoducho jednotlivcom a jeho úlohou je prenášanie (uskladnenie) génov, ako aj ich replikácia v procese rozmnožovania. Jednotlivec je tiež objektom evolúcie, prostredníctvom ktorého sa odohráva mechanizmus prirodzeného výberu. V kultúre podliehajú selekcii nie ľudia, ale skôr rôzne kultúrne artefakty, ako napríklad vedecké teórie, hudobné alebo literárne diela, obrazy alebo architektonické diela. Na druhej strane, príčinou vzniku „omylov“ kopírovania (alebo imitácie) nie sú artefakty, ale najmä ľudia, ktorí sa zúčastňujú procesov transferu memetickej informácie. Pojem kultúrneho fenotypu teda treba vo vzťahu k jeho biologickému ekvivalentu rozšíriť. O úspechu daného kultúrneho fenotypu rozhoduje jeho mnohoplánovo chápaná spôsobilosť.

2. Po druhé tu máme problémy spojené s opisom prvkov prostredia, ktoré sú zodpovedné za selekciu. Fyzický svet je pre vedu najdôležitejším selektujúcim prvkom, no pre iné prvky kultúry má menší, aj keď nie zanedbateľný význam. Aj umelecky najfascinujúcejší projekt sa môže v danej epoche prejavovať ako nerealizovateľný z technologických dôvodov, či dokonca z nedostatku zodpovedajúcich fyzikálnych poznatkov. Podobne v literatúre alebo filme ťažko nebrať do úvahy realitu, takže nevyhnutnosť konzultácií s prírodovedcami sa neobmedzuje len na oblasť science-fiction. Svet

technológií určuje rovnako obmedzenia, ako aj nové možnosti rozvoja. Stačí spomenúť vplyv, aký malo na literatúru objavenie technológie tlače alebo aké dôsledky má v súčasnosti relatívne nové internetové médium.

Vzhľadom na jeho zložitosť je najťažšie uchopiť (vziať do úvahy) kultúrne prostredie. To sa čoraz väčšmi stáva dominujúcim činiteľom selekcie. Problém zladenia napríklad literárnych diel v kultúre sa týka nielen vzťahu k vedeckému poznaniu (pripomínam, nielen v oblasti science-fiction), ale aj k aktuálnej spoločenskej móde a predovšetkým k iným „kultúrnym druhom“ (náboženstvo, etika, atď.). Aký má význam, že istá doba vytvorila memetickou mutáciou diela siahajúce do budúcnosti o desiatky rokov či dokonca storočia, ak sa v jej čase jednoducho nepáčili? Podobné diela nájdeme v hudbe, maliarstve, literatúre – prakticky v každej oblasti kultúry. Na tomto mieste treba vziať do úvahy úlohu veľkých zmien odohrávajúcich sa v dôsledku postupujúcej globalizácie kultúry. Moderné médiá totiž umožňujú nezvyčajne rýchly transfer informácií, čo so sebou prináša rýchlejšie šírenie kultúrnych mémov. Možno teda očakávať javy podobajúce sa invázii cudzích druhov v biológii. Dôsledkom môže byť konkrétne „vymretie“ tých kultúrnych druhov, ktoré neobstojia v konkurencii cudzích novínok. V dôsledku toho môže byť postupne ochrana zanikajúcich kultúrnych foriem rovnako dôležitá ako ochrana prírodného prostredia.

3. Posledným, hoci nemenej dôležitým problémom memetiky, je miesto človeka s jeho tvorivými schopnosťami v rámci schémy. Treba zdôrazniť, že hoci človek je biologickým jednotlivcom, stotožňovať ho s kultúrnym jednotlivcom je prinajmenšom diskutabilné. To sa nerozlučne spája s problémom umiestnenia kultúrneho mému. Nepochybiteľná úloha človeka v kopírovaní a modifikovaní kultúrnych štruktúr vyzýva čo najvyššie oceniť ľudský mozog ako špecifický prvok „tvorivého orgánu“ kultúry. Na zdôvodnenie individuálnej subjektívnosti⁸ to však nestačí. Autor tejto štúdie spolu s J. Płazowskim naznačuje, že subjektívnosť v kultúre prislúcha skôr spoločenským skupinám ako jednotlivcom. Je to možné, ak uznáme, že subjekt kultúry zodpovedný za uchovávanie a modifikovanie štruktúry kultúrnych memplexov má charakter „virtuálnej“ ľudskej populácie. Ak uznáme, že človek môže fungovať v rôznych kultúrnych sieťach – náboženskej, vedeckej, zvykovej – pričom „vniká“ do danej siete v rámci svojej aktuálnej činnosti, možno každú z takýchto sieťových štruktúr uznať za špecifický subjekt kultúry. Virtuálne populácie – siete môžu medzi sebou komunikovať podobne ako jednotlivci v prírode, ktorí bojujú o zásoby a o schopnosť replikácie. Táto myšlienka síce naruša totožnosť subjektu evolúcie a jednotlivca, známou z biológie, lenže pre opis kultúry sa zdá adekvátnejšou.

KRITIKA MEMETIKY

Základné námietky voči memetike pochádzajú z niekoľkých zdrojov. Vynecháme samozrejme tie, ktoré sa snažia za každú cenu bojovať s determinizmom darwinovského chápania kultúry v mene obrany ľudskej duchovnej autonómie. Pripomeňme si len, že onen determinizmus nemá charakter presnosti ale štatistickosti. Tým ponecháva priestor pre tvorivú činnosť človeka.

Prvou námietkou je, že mechanizmus mutácie v memetike je príliš nestabilný. Zod-

povednosť za to nesie relatívne nízka presnosť kopírovania a vysoká frekvencia mutácií spojená s rýchlosťou zmien v kultúre. Za týchto podmienok môže mať evolúcia chaotický charakter. To by kládlo ľudskú kultúru na úroveň rozvoja zodpovedajúcu skôr baktériám než zložitejším organizmom. Tu je vhodné poznamenať, že kľúčovým problémom, ako podobnú hypotézu potvrdiť, je dokončiť špecifikáciu kultúrneho mému. Časť výpožičiek v kultúre totiž vôbec nemusí narúšať základnú štruktúru mémov a zodpovedať len „neaktívnym“ mutáciám. Určiť, čím kultúrny mém je a akým spôsobom sa prepája s mozgom, predstavuje z tejto perspektívy najdôležitejší problém.

Kritika iného druhu má svoj zdroj v semiotike. T. Deacon (1993) chápe mém ako zjednodušený znak, v ktorom chýba triadická štruktúra. Podľa neho v pojme mému znak zostáva zredukovaný výlučne na úroveň vhodnosti na kopírovanie. Chápanie a interpretácia sú z pojmu vylúčené. Aj tu možno mať pochybnosti o principiálnosti kritiky. Po prvé to, že teória vo svojich východiskách neberie do úvahy sémantickú sféru spojenú s mémom, v konečnom dôsledku neznamená, že mém touto sférou nedisponuje. Po druhé, ak má Susann Blackmoreová pravdu, že zmnožujeme skôr memplexy ako jednotlivé mémy, potom význam a interpretácia prináležia väčšmi memplexom ako jednotlivým mémom.

No hlavné námietky sa týkajú už uvedených otázok definície a genézy mému. Ak má táto jednotka na jednej strane interpretovať genézu kultúry a na druhej strane jej rozvoj, musí byť zachytená koherentne v prírodných aj v kultúrnych kategóriách. Zodpovednosť za správnu odpoveď na otázku prírodného umiestnenia mémov pripadne kognitívnym vedám, hoci ešte stále nie sú dostatočne rozvinuté. Vystupujú v opozícii k tradičnej špekulatívnej psychológii a majú sklon prehodnocovať biologický determinizmus a znižovať význam kultúrneho determinizmu. Bez presnejšej charakteristiky „fyzického“ charakteru vzťahu mému k ľudskému mozgu však nebude existencia zrelej koncepcie memetiky kultúry možná.

SÚHRN

Memetika sa pokúša vytvoriť novú syntézu poznatkov o rôznych aspektoch kultúrneho fungovania človeka. Napriek rôznym nepresnostiam predstavuje z viacerých dôvodov atraktívnu myšlienku. Po prvé, núti k zamysleniu sa nad vzťahom medzi sférou mysle a biologickou, neurofyziologickou štruktúrou ľudského mozgu. To sa stretáva s čoraz väčšími možnosťami riešení vzhľadom na rozvoj výskumných techník v oblasti kognitívnych vied. Po druhé, má tendenciu vyhľadávať spoločné kultúrne prvky dokonca v situáciách, v ktorých existujú z hľadiska rôznych kultúr zásadné rozdiely. Tým poskytuje aj nádej, že predstavitelia odlišných kultúrnych okruhov si medzi sebou lepšie porozumejú, čo by malo pozitívne vplývať na medzikultúrne vzťahy. Po tretie, poskytuje nový nástroj na uchopenie diachrónnych aspektov kultúry, pričom nevtláča ľudskej tvorivosti striktnu deterministickú strojovosť. Zaručuje autonómiu človeka ako jednotlivca a zároveň umožňuje uchopiť pravidelnosti v širokospektrálnom rozvoji ľudskej kultúry. Nakoniec okrem spomínaných nových možností v oblasti filozofie kultúry otvára aj perspektívu opätovnej unifikácie humanistiky a prírodovedy, čím nás vracia k jednote charakteristickej pre obdobie gréckej filozofie.

Preložil Anton Pokrivčák

POZNÁMKY

- ¹ Termín memetika uviedol Douglas Hofstadter v roku 1980 ako analógiu voči genetike.
- ² Téza dedičnosti črt získaných v období osobného rozvoja bola jedným zo základov teórie evolúcie Lamarcka a je relatívne ľahko falzifikovateľná – dieťa kováča sa nerodí s vypracovanými dľaňami.
- ³ Prikladom môže byť problém objavu vo vede, zvlášť videný z perspektívy neopozitivistickej filozofie.
- ⁴ Pozri napr. Anusiewicz J.: Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. In: *Językowy obraz świata*. Pod red. J. Barmińskiego. Lublin 1999.
- ⁵ Suwara, M., Płazowski, J.: *Memetics and Pedagogy a study in the field of the genetics of culture* – bude publikované v *Cognitive Science and Media in Education*. Toruń 2011.
- ⁶ Štruktúra, ktorá sa diferencuje nielen v oblasti biológie, ale taktiež nelineárnej fyziky.
- ⁷ Prikladom memplexu môže byť náboženstvo.
- ⁸ Otázkou kultúrneho subjektu sa obsirnejšie zaoberá autor tejto práce a dr. Płazowski v štúdiu *Memetics and Pedagogy: a study in the field of the genetics of culture*, ktorá bude publikovaná v *Cognitive Science and Media in Education*. Toruń 2011.

LITERATÚRA

- ANUSIEWICZ, J.: Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. In: *Językowy obraz świata*. Ed. J. Barmiński. Lublin 1999.
- BLACKMOREOVÁ, S.: *Maszyna memowa* (prel. N. Radomski z angl. orig. The Meme Machine, Oxford University Press, 2000). Poznań: Rebis, 2002.
- DAWKINS, R.: *Samolubny gen* (prel. M. Skoneczny). Warszawa: Prószyński i S-ka, 1996.
- DEACON, T.: Memes as signs. The trouble with memes (and what to do about it). In: *The Semiotic Review of Books*, 10(3), 1993.
- DUSTIN, K.: *The Selfish Meme, A Critical Reassessment*. Cambridge University Press, 2005.
- GABORA, L.: The Origin and Evolution of Culture and Creativity. In: *Journal of Memetics – Evolutionary Models of Information Transmission*, 1., http://jom-emit.cfpm.org/voll/gabora_1.html, 1997, s. 6.
- HOFFMAN, D.: The interface theory of perception: Natural selection drives true perception to swift extinction. In S. Dickinson, M. Tarr, A. Leonardis, B. Schiele (Eds.): *Object categorization: Computer and human vision perspectives*. Cambridge, UK: Cambridge University Press 2009.
- KUHN, T.: *Struktura rewolucji naukowych* (prel. Helena Ostromęcka). Warszawa: PWN, 1968.
- LORENZ, K.: *Odwrotna strona zwierciadła*. Warszawa: PIW, 1977.
- PŁAZOWSKI, J., SUWARA, M.: „Cultural Twinning”. In: *Gemellological Review* 2003.
- POPPER, K.: *W poszukiwaniu lepszego świata. Wykłady i rozprawy z trzydziestu lat* (prel. A. Malinowski). Warszawa: Książka i Wiedza, 1997.
- SNOW, C. P.: *Dwie kultury* (prel. T. Baszniak). Warszawa: Prószyński i S-ka, 1999.
- WILSON, E. O.: *Moralność genu. Od socjobiologii do socjologii*. Warszawa: PIW, 1991.
- WILSON, E. O.: *Konsiliencja. Jedność wiedzy* (prel. J. Mikos). Poznań: Zysk i S-ka, 2002.

BIOLOGISATION OF CULTURE OR CAN DAWKINS' IDEA OF MEME EXPLAIN CULTURAL EVOLUTION?

Memetics. Meme. R. Dawkins. Darwinism. Genetics. Phenotype. Cultural evolution. Biological evolution.

The aim of this lecture is a critical analysis of „memetics“ as a theory explaining an aspect of the historical cultural development. The basis of my analysis is the work of R. Dawkins, who attempted to grasp cultural development through the categories of evolution. According to Dawkins, cultural development can be seen as analogous to biological evolution. Based on this idea, he formulated a hypothesis of the existence of the cultural meme and developed the memetic conception of culture. Memes are information units situated in the brain, while each literary, musical, and other artistic skills are manifestations of these memes. However, a memetic conception of culture can be justified as adequate only if it determines the relationships between biological and cultural terms. Attempts to determine these relationships are met with various problems. Memetics has many advantages, yet it provokes criticism and raises many controversial questions. On the other hand, it re-opens the perspective of the unification of the humanities and natural sciences, going back to the unity characteristic for the period of classical Greek philosophy. The lecture attempts to clarify or justify some of the issues and notions of memetics.

*Dr. Marek Suwara, PhD.
Instytut Filozofii
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
msuwaraster@gmail.com*